

Rigsdaler som betalingsmiddel i Danmark

Sammenskrevet af Leif Christensen, 11. november 2010

Rigsdaler, som betalingsmiddel i Danmark, er en betegnelse, som vi ofte støder på i forbindelse med slægtsforskning før 1900-tallet, særlig i forbindelse med skifteprotokoller, men også i forbindelse med øvrige dokumenter.

Rigsdaler var den danske betegnelse for Thaler eller Reichsthaler. Disse betegnelser stammer oprindeligt fra det nuværende Tjekkiet og er opkaldt efter Joachimsthal i Bøhmen, hvor der efter rige sølvfund i 1500-tallet blev udmøntet de første dalere i 1518 af bjergsølv til erstatning for guldgylden. De havde en vægt på 15,5 gram.

Her er en 2 rigsdaler med Christian den Niende (konge i Danmark 1863-1906)

Betegnelsen blev i en eller anden form brugt i Danmark fra 1600-tallet, og den optrådte første gang som betegnelse (Rigsdaler Species) på selve mønten under Christian den Syvende (konge af Danmark og Norge fra 1766-1808), og dette fortsatte i forskellige varianter under de efterfølgende konger.

Betegnelsen rigsdaler, der blev anvendt i Danmark indtil 1873, var navnet på flere samtidige valutaer, der også blev anvendt i Tyskland, Østrig-Ungarn, Sverige og Holland under betegnelserne reichsthaler, rigsdaler, rijksdaalder.

Spørgsmålet om, hvad priserne i rigsdaler fx i 1700-tallet og 1800-tallet svarer til i nutidens priser i kroner, bliver ofte stillet i forbindelse med de tal, der bliver fundet i de gamle dokumenter.

Det er næsten umuligt at lave et sådan sammenligningsgrundlag af købekraft og værdi over så lang en tidsperiode, hvor kultur, levevis, velstand, industrialisering, inflation/deflation samt udbud og efterspørgsel har ændret sig så væsentligt. Fx er arbejdskraften blevet ekstremt dyr i dag i forhold til dengang, men mange varer er forholdsvis blevet meget billigere.

Forskellige priser i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet:

Et rugbrød kostede $2\frac{1}{2}$ skilling, et pund flæsk omkring 8 skilling, en arbejdsmand i København fik en dagløn på ca. 28 skilling, og i provinsen lå daglønnen normalt fra 2 til 4 skilling lavere. I 1850 kostede en stor gård ca. 1.800 rigsdaler, og i 1900 var den steget til 8.000 rigsdaler.

Hvis der omregnes direkte med udgangspunkt i overgangen fra rigsdaler til kroner i 1873:

1 Rigsdaler = 2 Kr., 48 Skilling = 1 Kr., 24 Skilling = 50 øre, 12 Skilling = 25 øre, er ovennævnte priser: Rugbrødet kostede ca. 1,2 kr., flæsket kostede ca. 3,84 kr., daglønnen er ca. 13,44 kr. Gården kostede i 1850 ca. 1.600 kr. og i 1900 ca. 16.000 kr.

De 16.000 kr. i år 1900 svarer, jf. en inflationsregnemaskine, til ca. 330.058 kr. i år 2000, men det er jo urealistisk, at der kan købes en stor gård til den pris.

Rigsdalerens værdi var baseret på sølvpriserne, og kronens værdi er baseret på guldpriserne.

Hvis vi ser det i forhold til sølv- eller guldpriser, er der følgende eksempel:

8.000 rigsdaler (16.000 kr.) svarede til ca. 150 kg. sølv, der efter dollars kursen og London noteringen fra december 2002, svarer til 161.322 kr.

8.000 rigsdaler (16.000 kr.) svarede til ca. 10 kg guld, der efter dollars kursen og London noteringen fra december 2002, svarer til 791.728 kr.

Som det ses, er der ingen af systemerne, der med rimelighed kan anvendes som rettesnor for sammenligningsgrundlag fra gammel tid og til nutiden.

Historie (kort resume)

Tilbage i tiden og helt frem til 1800-tallet var det kun et beskedent antal af landets befolkning, der købte og solgte varer ved anvendelse af penge. Det var meget udbredt, at handler gennemførtes ved udveksling af varer mod andre varer (bytteøkonomi).

Dette var resultatet af, at landbefolkningens eksistens hovedsageligt byggede på en naturalieøkonomi, hvor produktion til eget forbrug spillede en stor rolle. Herved blev behovet for penge til gennemførelse af handelstransaktioner begrænset.

Penge blev først og fremmest anvendt ved handlen i byerne og i udenrigshandlen samt i forbindelse med statens indtægter og udgifter.

Gennem historien har mange forskellige varer fungeret som penge, men i sidste ende blev det metaller, først og fremmest sølv og guld, der blev den dominerende form for penge. Inden man fik mønter, indgik sølv og guld i handelstransaktioner efter vægt.

De første mønter i Danmark var romerske og kendes fra arkæologiske udgravninger fra omkring 100 e.kr, og brugen af udenlandske mønter i Danmark dokumenteres af talrige arkæologiske fund. Ud over romerske mønter har fundene typisk bestået af tyske, angelsaksiske, arabiske og byzantinske mønter.

Produktion af sølvmønter i Danmark begyndte omkring år 825, og det var Sven Tveskæg (konge af Danmark 986-1014 og Norge fra år 1000), der ca. år 1.000 indførte sølvmønter med kongens og landets navn, og mønter har siden dengang været et gangbart betalingsmiddel i Danmark, men det var først under Knud den Store (konge af England fra 1016 og Danmark og Norge fra 1018-35), at der blev etableret en form for et nogenlunde velordnet møntvæsen (det første) i Danmark.

Omkring 1250 (det år den danske konge Erik den Fjerde Plovpenning (1241-1250) blev myrdet) bestod møntsystemet af rigsdaler, mark og skilling. Dengang var en rigsdaler lig med 6 mark, og der gik 16 skilling på en mark. En rigsdaler var altså 96 skilling.

Daleren blev formentligt udmøntet første gang i Danmark af Kong Hans (konge af Danmark og Norge fra 1481-1513 og Sverige 1497-1501), og den havde en værdi på 1 mark lybsk (mark fra Lübeck), og blev under Christian den Tredje (konge af Danmark og Norge fra 1534-59) delt i 3 mark og 16 skilling.

I løbet af 1500-tallet blev sølvmønten daler indført i de fleste europæiske lande som hovedmønt, hvilket også skete i Danmark med møntforordningen af 27. september 1544.

Den ældste danske kronemønt blev udmøntet i 1618. På den ene side ses Christian den Fjerde (konge af Danmark og Norge 1588-1648) i fuld figur, og på den anden side ses hans kroningskrone – som gav mønten sit navn.

Skillemønten (Skillemønt er betegnelsen for underdelinger af hovedmønten, og i ældre tid indeholdt skillemønterne ofte mindre ædelmetal end hovedmønten) forringedes efterhånden, mens daleren var konstant til en kurs fra 4 til 6 mark for en daler, som i 1625 blev kaldt species eller rigsdaler.

Det danske pengevæsen blev oprettet i 1625 og bestod den gang af 12 pfennig = 1 skilling, 16 skilling = 1 mærke, 6 mærke = 1 rigsdaler og 8 mærke = 1 krone.

Danske betalinger kunne i starten af 1700-tallet gennemføres med tre forskellige typer sølvmønter – rigsdaler, kroner og kurant – hvilket gav visse problemer for de handlende. Udstedelsen af danske pengesedler til brug i handelstransaktioner begyndte for alvor i 1736 med oprettelsen af Kurantbanken. Det var dog først i midten af 1800-tallet, at pengesedler blev accepteret i hele landet på lige fod med mønter.

Kronemønten havde en værdi svarende til 1½ rigsdaler. Senere blev kronemønter kun præget i halv størrelse – halvkroner. Da der ikke længere blev præget hele kroner, gik betegnelsen kroner efterhånden på halvkronemønterne. Den folkelige betegnelse for disse mønter, som havde værdien af ca. ¾ rigsdaler, var sletdaler, og disse to betegnelser blev brugt i flæng. Den sidste kronemønt i dette møntsystem blev udsendt i 1771.

I periode, fra 1713 til 1813, var møntenheden rigsdaleren, enten som rd. specie eller som rd. kurant. I dette tidsrum var Norge i union med Danmark. De to lande havde fælles konge, og de i Danmark fremstillede pengesedler cirkulerede i begge riger, dobbeltmonarkiet Danmark-Norge, som det kaldtes. Perioden sluttede med det, der populært kaldes Statsbankerotten i 1813. Statsbankerotten skete på grund af den store krigsinflation som ramte Danmark efter Napoleonskrigene. Inflationen medførte at "pengesedlerne" drastisk blev nedskrevet i værdi i forhold til sølv.

Det som faktisk skete var, at den danske stat havde trykt flere penge end den kunne tilbagebetale i sølv. Derfor var Rigsdalerne pludselig ikke det samme værd mere og gennemgik en devaluering. Bankerotten i 1813 resulterede i, at der blev etableret en ny seddeludstedende bank, som hed Rigsbanken, der dog kun eksisterede i fem år.

I forsøget på at genoprette pengesystemet blev det eksisterende speciesystem erstattet med et nyt, hvor grundenheden var rigsbankdaler, der havde et sølvindhold på blot 12,64 gram, hvilket svarede til en halvering af det tidligere indhold. Rigsbankdaleren svarede således til en ½ rigsdaler. Samtidig blev alle priser nedskrevet til en sjattedel. Pengeombytningen kunne imidlertid ikke effektueres straks, hvorfor der i en overgangsperiode blev betalt med gammel mønt.

Opbygningen af en pengeinstitutbaseret betalingsformidling i Danmark kom dog først i gang senere i 1800-tallet, og første skridt i den retning var nedlæggelsen af Rigsbanken og Nationalbankens oprettelse (1818). Nationalbankens væsentligste opgave i de første år var at få stabiliseret og genoprettet tilliden til et seddelbaseret pengevæsen. Da dette var opnået i slutningen af 1830'erne, kunne Nationalbanken for alvor udstrække sin virksomhed inden for den danske betalingsformidling, herunder tilbyde vekselforretninger.

Næste skridt i etableringen af en pengeinstitutbaseret betalingsinfrastruktur i Danmark, der kunne varetage de opgaver, som indtil da var blevet foretaget i Hamborg, begyndte i 1840'erne, hvor de første private banker blev oprettet. I de efterfølgende årtier etableredes de virksomheder, som har været kernen i den danske betalingsinfrastruktur frem til nutiden.

I 1873 vedtog Folketinget en ny møntlov, og den Skandinaviske Møntunion blev samtidig etableret (Møntunionen var på den tid den mest vidtrækkende, der var kendt. Alle skandinaviske lande indførte guldfod og samme regneenhed, kronen, foruden fælles cirkulation af hovedmønt, dvs. guldmønter med værdi på 10 og 20 kroner, og skillemønt, dvs. mønter med lavere værdi end guldmønter. Den Skandinaviske Møntunion var i funktion frem til 1.verdenskrig). Den nye møntlov fastlagde, at det danske pengevæsen skulle baseres på en ny mønt, kronen (skete dog først med virkning fra 1875), hvis værdi blev fastsat i forhold til guld, til erstatning for rigsdaleren, der var baseret på sølv. Beslutningen om at overgå til guldfoden blev også truffet i mange andre europæiske lande og var i første omgang betinget af, at sølvprisen faldt kraftigt i denne periode, hvilket alt andet lige bidrog til højere inflation. I et sølvfods-baseret pengevæsen, hvor pengesedlers værdi var låst fast til en bestemt mængde sølv, var faldende sølvpriser således ensbetydende med inflation.

Ved den efterfølgende pengeombytning blev der udbetalt to kroner for hver rigsdaler eller fire rigsbankdaler. Kronen var en guldmøntfod, således at 1 kg guld svarede til 2.480 kr. Med undtagelse af en periode under og efter 1. Verdenskrig fastholdt kronen denne værdi indtil 1931 (I 2007 kostede et kg guld ca. 130.000 kr.).

Udviklingen af den pengeinstitutbaserede betalingsinfrastruktur, som kendes i dag, foregik i anden halvdel af 1800-tallet, hvor der blev etableret banker og sparekasser over hele landet. Lige som i andre lande etableredes pengeinstitutter af forskellig størrelse fra helt små, som alene gjorde forretninger inden for et begrænset geografisk område, over regionale pengeinstitutter til store landsdækkende banker, som tillige havde forretninger med udlandet.

Denne struktur førte til etableringen af et korrespondentbanksystem, hvor mindre pengeinstitutter knyttede sig til et større institut, som bistod dem i gennemførelsen af betalinger, herunder betalinger knyttet til fonds- og valutaforretninger. Korrespondentbanksystemet gjorde det muligt hurtigt og effektivt at gennemføre betalinger mellem kunder i to pengeinstitutter, der ikke førte konti hos hinanden. Bortset fra de mindste havde de fleste pengeinstitutter konti i Nationalbanken, som de anvendte til betalingsoverførsler.

Penge og købekraft i ældre tid (kort resume)

Her følger en kort og skematisk opstilling og forklaring af pengenes værdi og købekraft fra 1400-tallet og indtil ca. 1900 i Danmark.

14-1500-tallets penge

1 mark = 16 skilling = 192 penninge

1 skilling = 3 albi = 4 sterling = 12 penninge

1 skilling grot = 9 skilling = 108 penninge

1 albi = 4 penninge

1 sterling = 3 penninge

Mønterne prægedes i sølv og deres værdi, dvs. købekraft, var mere afhængig af møntens lødighed og vægt end dens pålydende, og brudstykker af mønter var lige så gangbare som hele mønter. Udenrigsk prægede mønter var almindeligt forekommende, særlig mønter præget i Lübeck. Disse havde en lidt større lødighed end tilsvarende danske

mønter, og der skelnes derfor mellem "skilling dansk", "mark dansk" på den ene side og "skilling lübsk", "mark lübsk" på den anden.

Købekraft i 14-1500-tallet

- I 1420 kunne man købe en tønne byg for 12 skilling dansk.
- I 1458 kunne man købe en fed ko for 27 skilling dansk = 3 skilling grot.
- I 1465 kunne man købe en gås for 2 skilling dansk.
- I 1465 kunne man købe en høne for 1 skilling dansk.
- I 1510 kunne man købe en gås for 1 skilling dansk.
- I 1510 kunne man købe en høne for 6 penninge dansk.

16-1700-tallets penge

- 1 daler = 1 rigsdaler (Rdl) = 6 mark (Mk.) = 96 skilling (Sk. Skl.)
- 1 sletdaler (Sdl) = 4 mark (Mk.) = 64 skilling (Sk. Skl.)
- 1 mark (Mk.) = 16 skilling (Sk. Skl.)

Seddelpenge udstedes første gang i Danmark af Frederik d. III i 1713 under den Store Nordiske Krig. Sedlerne blev indløst i sølv mønt efter krigens ophør i 1721. Seddelpenge blev igen udstedt i 1736 og har siden da været gangbart betalingsmiddel. Kun Courantbanken, der blev oprettet i 1736, havde tilladelse til at udstede seddelpenge. Indløsningskursen for seddelpengene varierede stærkt, og var periodevis helt suspenderet. Der skelnes derfor mellem speciedaler = daler in specie, dvs. i mønt(er) og courantdaler = daler courant, dvs. seddelpenge. I perioden 1736-1773 var Courantbanken privatejet, men i 1773 blev den overtaget af staten, der herefter var eneansvarlig for pengevæsenet her i landet.

Købekraft i 16-1700-tallet

- I 1630'erne kostede 1 td. byg 1 daler.
- I 1630'erne kostede et lam 5 mark
- I 1630'erne kostede et får mellem 1 daler 2 mark og 1 daler 3 mark.
- I 1630'erne kostede en god hest 9 daler.
- I 1630'erne kostede en stud 12 daler.
- I 1630'erne kostede et svin mellem 1 daler 3 mark og 1 daler 4 mark.
- I 1740'erne kunne man købe 1 pund rugbrød for 2 skilling.
- I 1740'erne kunne man købe 1 pund hvedebrød for 4-5 skilling.
- I 1740'erne kunne man købe 1 pund oksekød for 4-5 skilling.
- I 1740'erne kunne man købe 1 pund svinekød for 6-7 skilling.
- I 1740'erne var daglønnen til f. eks. en murersvend 40 skilling.

1813-1873-periodens penge

- 1 rigsbankdaler (Rbd,) = 6 rigsbankmark (Rbm) = 96 rigsbankskilling (Rbs.)
- 1 Sletdaler = 4 rigsbankmark (Rbm) = 64 rigsbankskilling (Rbs.)
- 1 rigsbankmark (Rbm) = 16 rigsbankskilling (Rbs.)
- Sletdaler er en beløbsstørrelse. Der har aldrig eksisteret nogen mønt, der hed en sletdaler.

I 1812-13 under Napoleonskrigen faldt seddelpengenes værdi kraftigt, hvilket førte til Courantbankens fallit og statsbankerotten i 1813. Seddeludstedelsen overgik derfor til den nyoprettede Rigsbank. Indløsningskurserne for rigsbanksedler var i begyndelsen under pari, og der skelnedes derfor mellem rigsbankdaler S.V. (sølvværdi) eller rigsbankdaler N.V. (navneværdi, dvs. det aktuelle beløb i sedler). Det tilstræbtes dog, at seddeltværdien skulle nå pari så hurtigt som muligt, hvilket skete i 1830'erne.

Købekraft medio 1800-tallet

- Omkring 1845 kostede 1 stud 38-45 Rbd.
- Omkring 1845 kostede 1 ko 30-35 Rbd.
- Omkring 1845 kostede 1 td. rug 5-6 Mk.
- Omkring 1845 kostede 2 pund flæsk 21 Rbs.
- Omkring 1845 kostede 2 pund smør 50 Rbs.
- Omkring 1845 kostede 20 æg 1 Rbd.
- Omkring 1845 kostede 50 cigarer 32 Rbs.
- Omkring 1845 kostede 2 pund kaffe 44 Rbs.
- Omkring 1845 kostede 1 potte brændevin 18 Rbs.
- Omkring 1845 kostede 2 pund sukker 44 Rbs.

Møntreformen 1873.

Siden 1873 har Danmark haft møntfoden 1 krone = 100 øre. Ved møntreformen, der gennemførtes samtidig i de skandinaviske lande, blev 1 rigsbankdaler omvekslet til 2 kroner.

Købekraft og lønninger efter møntreformen 1873

I 1880'erne kostede 1 pund smør 1 krone

I 1880'erne kostede 1 pund flæsk 70 øre

I 1880'erne kostede et par støvler til en pige i konfirmationsalderen 8 kr.

I 1880'erne kostede et læs tørv 6 kr.

I 1880'erne tjente en landsbyskolelærer 108 kr. pr kvartal + fri bolig med lidt havejord.

I 1880'erne havde en daglejer ved landbruget en dagløn på 1,00 kr. - 1,10 kr.

Forkortelser vedr. pengevæsen

M= mark

Mk. = mark

Rbd. = rigsbankdaler

Rbm. = rigsbankmark

Rbs = rigsbankskilling

Rd. = rigsdaler

Rdl. = rigsdaler

Rdr. = rigsdaler

S. = skilling

Sdl. = sletdaler

Sk. = skilling

Skl. = skilling

Kilder:

Danmarks Nationalbank – Betalingsformidling i Danmark

Poul Thestrup – Mark og skilling, kroner og øre

Brian Gideon – publiceret af infowars.dk

Bestyrelsen for Slægtshistorisk Forening Århus – Det danske møntsystem fra 1444 til nu

